

УДК 316.01: 316.47: 316.3

ОЛЕГ ДЕМКІВ,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. Івана Франка

Соціальний капітал українського суспільства: сильні та слабкі капіталогенерувальні структури

Анотація

У статті розглядаються можливості адаптації теорії соціального капіталу до умов сучасного українського суспільства. Обґрунтовується доцільність введення в аналіз соціального капіталу українського суспільства додаткових понять: “державний монополізм”, “рентоорієнтовані соціальні мережі”, “слабкі та сильні капіталогенерувальні структури”.

Ключові слова: *соціальний капітал, державний монополізм, рентоорієнтовані соціальні мережі, капіталогенерувальні структури*

Упродовж років, що минули з часу розпаду СРСР, у вітчизняному соціогуманітарному дискурсі вкоренилися пояснювальні схеми, у яких метою бажаних соціально-політичних трансформацій визнавалося громадянське суспільство, а одним із засобів досягнення цієї мети, поряд із побудовою “правової держави”, — “розвиток соціального капіталу”. Складна траєкторія соціально-політичного розвитку пострадянських суспільств, за якою на зміну відносній демократизації та децентралізації прийшли реверсивні процеси, вносить корективи в науковий дискурс. Отже, назріли соціальні передумови для зміни парадигми дослідження пострадянських соціально-політичних реалій.

Сьогодні дедалі чіткішими стають обриси пострадянських суспільств з їхніми дефективними “фасадними” демократіями, неконкурентними ринками, фетишизацією державного апарату, макіавеллівськими елітами та апатичною масовою свідомістю, тож видається, що адекватнішими для їх опису будуть уже не категорії “зміни”, “трансформації”, “переходу”, а категорії “сталості”, “ригідності”, “спадковості”. *Перед дослідниками постає питання, яким чином соціальний капітал не лише функціонує за цих умов, а й у який спосіб він спричиняється до відтворення інших (зокрема, згаданих вище) властивостей соціальної системи.*

У західному науковому дискурсі соціальний капітал сприймався передусім, хоча й не тільки, як позитивний відносинневий ресурс, укорінений у структурах масової свідомості (цінності та довіра) й у структурах організованої та сталої (міжіндивідуальної, міжгрупової, міжінституціональної) взаємодії (соціальні мережі). Відповідно, опис дисфункціональних чи небажаних соціальних явищ із застосуванням цього концепту видавався проблемним, якщо взагалі можливим. Це обтяжливе концептуальне обмеження було знято, зокрема, завдяки працям таких авторів, як А.Портес, П.Ландолт та ін. [Portes, Landolt, 1996; Lampe, 2003; 2009; Morselli, 2003].

Підсумувати напрацювання дослідників “тіньового” чи “негативного” соціального капіталу можна так: *капіталогенерувальні структури* є нейтральними поза контекстом і набувають свого значення (функціонального чи дисфункціонального, бажаного чи небажаного) лише *у контексті*. Наприклад, етнічне підприємництво та етнічна злочинність базуються на подібних капіталогенерувальних структурах, але наслідки дії таких структур у цих двох випадках різняться: у першому разі можливою є ситуація, коли “виграють усі”, а в другому — неодмінно наявна сторона, що “програє” — жертва злочинної діяльності.

Указана перспектива не була такою, що домінує, ні серед вітчизняних, ні серед західних дослідників соціального капіталу пострадянських суспільств, хоч такі дослідники, як К.Довлі та Б.Сильвер [Dowley, Silver, 2002], а також М.Оберг та М.Сандберг [Eberg, Sandberg, 2003], вказували на проблемні капіталогенерувальні структури, фокусуючи увагу на питаннях моно- й поліетнічності як передумовах розвитку демократії та соціального капіталу. Натомість вітчизняні дослідники соціального капіталу звертали увагу передусім на структури, що генерують позитивні соціальні наслідки, і насамперед на “третій сектор” [Бова, 2003; Михайловська, 2010; Степаненко, 2004; та ін.]. Такий фокус зацікавленень, на жаль, не приніс очікуваних результатів ні в сенсі пояснення наявного стану соціуму, ні в сенсі обґрунтування прогнозів його динаміки. Систематична фіксація членства у громадських організаціях засобами моніторингу Інституту соціології НАНУ не надала доказів сталого взаємозв’язку цього показника з “канонічним” переліком змінних із теорії соціального капіталу [Резнік, 2009]. Показники членства у громадських об’єднаннях та політичних партіях за час спостережень коливалися несуттєво, переважно в межах похибки (за винятком незначного поживлення 2006 року), і, по-друге, не було зафіксовано значимих взаємозв’язків між членством у громадських організаціях і важливими,

з погляду теорії соціального капіталу, соціальними установками (такими, як генералізована довіра чи довіра до сусідів).

Такі малоінформативні, здавалося б, дані є важливими для адаптації теорії соціального капіталу до українських умов і недвозначно свідчать: *третій сектор в українському суспільстві є слабкою капіталогенерувальною структурою*. Численні причини слабкості третього сектору українського суспільства не є предметом цієї розвідки, тож зосередимося на тому, якими є його *сильні капіталогенерувальні структури*.

Та перш ніж перейти до виконання центрального завдання цієї розвідки, стисло огляну ту суму концептуальних побудов, яку не цілком виправдано називають теорією соціального капіталу. Центральний для теоретизацій термін (соціальний капітал) інтерпретується по-різному, створюючи основу для трьох відносно автономних розділів цієї “теорії”: мікрорівневу, мезорівневу та макрорівневу інтерпретації. На мікрорівні під соціальним капіталом мають на увазі ресурси, якими (реально чи потенційно) володіє індивід, включений у сталу систему соціальних відносин (соціальну мережу). “Обсяг” соціального капіталу прямо залежить від характеристик складу особистісної соціальної мережі: якщо члени особистісної соціальної мережі мають високі статуси й доступ до цінних ресурсів (політичних, адміністративних, символічних, інформаційних, фінансових та ін.), це позитивно впливатиме на індивідуальний соціальний капітал індивідів, включених у соціальну мережу, на їхній суб’єктивний та об’єктивний добробут.

Насиченість соціальної мережі носіями престижних статусів, виконавцями важливих соціальних ролей, власниками великих за обсягом різного роду ресурсів — усе це поряд із величиною та гетерогенністю соціальної мережі становить сприятливі для індивідуального соціального добробуту членів мережі характеристики. І навпаки, відсутність в особистісній мережі носіїв цінних ресурсів, її гомогенність і зосередженість в обмеженому соціальному (поселенському, демографічному, етнокультурному, професійному) ареалі свідчать про мережеву бідність¹. На мезорівні соціальний капітал інтерпретується як ресурс, який належить не лише окремим індивідам, а й соціальній групі. Сталі соціальні зв’язки створюють додаткові комунікаційні канали, в яких генеруються цінні відносинневі ресурси.

На макрорівні — і ця інтерпретація найбільшою мірою потрапляє в поле зору політичної науки та публіцистики — соціальний капітал інтерпретується як “власність” соціуму в цілому. Соціальні мережі, які є структурною основою цього, макрорівневого, соціального капіталу, структу-

¹ Якщо соціальна мережа першого типу не лише сприяє членам мережі у підтриманні сталого рівня добробуту, а й дає їм змогу просуватися в кар’єрному, статусному вимірах через доступ до цінних ресурсів (наприклад, інформації про вакансії на ринку праці), а також дає можливість отримати сприяння (у формі рекомендації чи протекції) від впливових членів мережі, то соціальна мережа другого типу може бути ефективною лише у підтриманні сталого рівня соціального добробуту, наприклад, через відносини соціальної підтримки між домогосподарствами, які мають подібний рівень соціального благополуччя.

рують публічний простір суспільства, підвищують ефективність громадського контролю за діяльністю державних організацій, перебирають на себе окремі функції державних органів (наприклад, у сфері соціального захисту), сприяють поширенню соціально-корисних цінностей, артикулюють та узгоджують інтереси соціальних груп, поширюючи зразки соціально активної поведінки, генералізовану довіру, і таким чином легітимують, контролюють і вдосконалюють діяльність політичних та адміністративних інститутів. У цьому сенсі соціальний капітал — надбання, ресурс суспільства загалом¹.

Три розглянуті інтерпретації в жодному разі не виключають одна одну. Водночас їх співіснування призводить до певної термінологічної плутанини. Поза сумнівом, у межах трьох інтерпретацій описуються різні за змістом соціальні явища, але чи існує між цими явищами системний (а не випадковий) зв'язок? Чи є вони взаємозумовленими? Понад те, *чи можемо ми говорити про емерджентність соціального капіталу макrorівня, тобто про формування релевантних до макrorівневої проблематики (до проблематики демократії, інституціональної ефективності та громадянського суспільства) явищ на базовому рівні соціальної структури, на рівні особистісних соціальних мереж?*

Такий взаємозв'язок уґрунтований у сталих, структурно й соціокультурно відтворюваних патернах (шаблонів) творення особистісних соціальних мереж (англ. — *networking*). Найсуттєвішими характеристиками особистісних соціальних мереж, змінними, які задають конфігурацію емерджентних структур макrorівня, є ступінь гомо- чи гетерогенності особистісних соціальних мереж, інклюзивності чи ексклюзивності (як принципів творення цих мереж), універсальності чи партикулярності (як характеристик відтворюваних у мережах цінностей), горизонтальності чи вертикальності (як патернів обігу важливих ресурсів і владного впливу)². Причому ці характеристики особистісних соціальних мереж є відносно ригідними до зовнішніх впливів і більш сталими, ніж такі складні інституціональні соціально-економічні й соціально-політичні конструкції, як конституціоналізм, парламентаризм, вільний ринок чи, наприклад, іпотека. Ці конструкції є значно чутливішими до поточних соціально-політичних і соціально-економічних зрушень, ніж такі “прості” утворення, як особистісні соціальні ме-

¹ Ця інтерпретація соціального капіталу є не лише результатом наукового спостереження за закономірностями розвитку західних суспільств зі сталими демократіями, а й таким собі імперативом, “маніфестом” — вказівкою на нормальний, здоровий спосіб соціально-політичної організації й, відповідно, на дефективні відхилення від нього. Саме цей “поверх” концептуальної побудови теорії соціального капіталу — як найбільш ціннісно та контекстуально детермінований — потребує реконцептуалізації та пристосування до вітчизняних умов.

² Так, переважання у суспільстві особистісних соціальних мереж, які є закритими для представників певних етнічних, конфесійних, расових чи мовних груп, є ексклюзивними, дискримінаційними щодо них, впливатиме негативно на загальносоціальну інтеграцію й солідарність, генеруватиме недовіру та конфліктні групові поділи. З цього погляду, наприклад, показник частки міжетнічних шлюбів є свідченням ступеня партикулярності чи універсальності особистісних соціальних мереж.

режі. Ці “прості структури” достатньо опірні до зовнішніх впливів та змін, щоб гарантувати відтворення соціуму навіть після найважчого колапсу “складних структур”.

Оскільки структура особистісних соціальних мереж визначається варіативністю (але не випадковістю), поряд із ціннісним, нормативним, інституціональним профілем суспільств є сенс говорити і про *мережевий профіль суспільства*: соціально зумовлені закономірності творення та функціонування соціальних мереж у конкретному суспільстві. На тлі загальної маргінальності цієї проблематики у соціологічному дискурсі окремі локальні зразки мережевих профілів були проаналізовані досить ґрунтовно¹.

Огляд специфічних рис мережевого профілю українського суспільства у процесі пошуку сильних капіталогенерувальних структур неминуче спрямовує увагу дослідника на “головного капіталіста у суспільстві”. Згідно з П.Бурдьє, держава є найважливішим інститутом, який визначає, так би мовити, “курс обміну” різних капіталів, встановлює сталі механізми їх конвертації².

Коріння такої інтерпретації можемо знайти в одного із оригінальних теоретиків громадянського суспільства — А. Грамші. У своїх “Тюремних нотатках” автор зазначав, що соціальні системи можна аналітично розмежувати на дві складові: “політичне суспільство” (на цій “арені” діють політичні інститути) та “громадянське суспільство” (недержавна, приватна сфера, відносно автономна від економіки й політики). У першій сфері домінують конкуренція і примус, у другій — співпраця і згода; перша структурована переважно ієрархічно, а друга — переважно горизонтально. Відповідно, системі сучасного капіталізму стабілізують, по-перше, механізми політичного, адміністративного та репресивного характеру, які зосереджені у державних структурах, по-друге, механізми, що продукують широкий соціальний консенсус і зосереджені в позадержавній сфері. Держава як система політичних, адміністративних і репресивних інститутів є лише передовою лінією оборони соціального порядку. Натомість центральним механізмом підтримки стабільності системи є громадянське суспільство. У тій чи іншій (зародковій чи розвинутій) формі громадянське суспільство існує в кожній соціальній системі й усюди має специфіку, задану першою складовою — державою, у вузькому сенсі цього поняття. Таким чином, громадянське

¹ Широковідомими є дослідження мережевої складової італійського (особливо південноіталійського) суспільства [Gambetta, 2000; Патнам, 2001], китайського [Dunfee, 2001; Fan, 2002; Gold, 2002] та південно-східноазійських суспільств [Jomo, 1997; Ravenhill, 1997].

² П.Бурдьє з цього приводу зазначав: “Держава є кульмінацією процесу концентрації різних типів капіталу: капіталу фізичної сили ... (армія, поліція), економічного капіталу, культурного чи ... інформаційного капіталу і символічного капіталу... [і] веде до утворення ...державного капіталу..., який дає змогу державі застосовувати владу в різних полях...”, а також визначати те, як відбувається взаємна конвертація капіталів, чи, користуючись економічною термінологією, встановлювати “курс” обміну цих капіталів [Bourdieu, 1998].

суспільство, на думку Грамші, — це не імператив (не “дороговказ” у ліберально-демократичне та вільноринкове майбутнє), а констатація — фактичні легітимаційні структури, які стабілізують соціум, являють собою опору чи не кожного політичного режиму [Грамші, 1991].

Безумовно, дискурс щодо громадянського суспільства та соціального капіталу є поляризованим: там, де етатиста і комуніста Грамші цікавило те, як громадянське суспільство підтримує та стабілізує політичну систему загалом і державу зокрема, прихильників ліберально-демократичної інтерпретації цікавить те, як громадянське суспільство контролює державу, становить їй протипагу, сприяє підзвітності та прозорості політичної й управлінської діяльності.

Досі в дослідженнях соціального капіталу українського суспільства цілковито домінував другий підхід. Водночас особливості українського соціуму, його державоцентричність є підставою високої релевантності першої з пояснювальних моделей. За умов пострадянського розвитку, коли система державного соціалізму з тотальним домінуванням держави в усіх сферах соціального видозмінилася, проте не відійшла остаточно в минуле, така державоцентричність процесів генерації та конвертації капіталів є особливо важливою рисою¹.

Цілісна інтерпретація будь-якого соціального явища передбачає аналіз його конституювання, його соціогенези. У 2004 році у статті “Громадянин, а де у вас тут громадянське суспільство?” російський соціолог О.Левінсон зазначав: “Період “класичної”... радянської влади — це період масових репресій проти індивідів, класів, станів, етнічних і соціальних груп... Але також і проти певних соціальних структур, тобто проти самих форм об’єднання і взаємодії людей. Тоді був здійснений успішний (і досі так живемо) експеримент з видалення суттєвого структурного компоненту суспільства, а саме — організацій, які є частиною громадянського суспільства, що опосередковує відносини громадянина і держави... Упродовж майже десятиліття використовували цілу форму соціальності. Особливий соціальний (не класовий!) інстинкт, подібний до соціальних ревнощів, породжував ненависть до будь-яких організацій... Особлива соціальна фобія — страх перед організаціями — опанувала каральні органи. Якщо люди хоча б чимось об’єднані — вони неодмінно мають погані наміри щодо держави. Пояснення через “соціальні ревнощі” полягає в тому, що створені переможцями організації, такі як партія і її “озброєний загін”, здавалися їм їхньою найсильнішою зброєю. Але сильною тільки за умов *монополії* (курс. мій. — О.Д.) на подібну соціаль-

¹ У вітчизняному соціогуманітарному дискурсі тема надмірної етатизованості існує досить давно, причому викликала інтерес не тільки в академічних науковців, а й у авторів, прямо причетних до політичної та управлінської діяльності. Так, у праці за співавторства колишнього міністра освіти В.Кременя читаємо: “Триста років існування спочатку у складі поліцейсько-феодальної імперії, а потім комуністичної породили вкрай етатизоване суспільство, яке не схильне покладати вирішення своїх проблем на недержавні демократичні інституції” [Кремень, 1996], а у статті чинного голови Центральної виборчої комісії В.Шаповала зазначається: “Надмірна урегульованість правом характеризує добре відоме нам одержавлене, етатизоване суспільство” [Шаповал, 2008].

ну форму” [Левинсон, 2004]. Автор окреслив одну з центральних проблем творення соціального капіталу в пострадянських суспільствах, а разом із тим і їхню особливість, якої не враховують у своїх теоретичних побудовах найбільші популяризатори теорії соціального капіталу.

Відповідно до макрорівневої інтерпретації, структури, що генерують соціальний капітал, локалізуються у відносно автономних від держави сферах соціуму. Коли такого автономного простору немає, структури, що генерують соціальний капітал, утворюються, по-перше, на основі неформальних соціальних мереж і, по-друге, на основі соціальних мереж, наявних у формальних організаціях, створених та контрольованих державою.

Державний монополізм є крайнім виявом етатизації соціальних систем, вкорінення винятково пріоритетного впливу державних органів та установ на регулювання усіх сфер соціального¹. Соціальною проекцією, показником, а водночас і можливим чинником етатизації є наявність патерналістських соціальних орієнтацій у масовій свідомості. Державний монополізм найчіткіше маніфестувався в економічно-виробничій сфері (в радянський період у формі державного соціалізму, а в пострадянський — у формі державно-корпоративного капіталізму). Водночас було б помилкою вважати, що це явище локалізується суто в економічно-виробничій сфері.

Найпромовистіші приклади державного монополізму в сучасному українському суспільстві виявляються в економічній та політичній сферах. Так, 2011 року Україна посіла 164 місце серед 179 країн світу за рівнем економічних свобод. Серед європейських країн Україна тепер є останньою (втративши два місця в рейтингу порівняно із попереднім роком та 12 місць порівняно із 2009 роком) [Україна опустилася, 2011]. Станом на минулий рік Україна перебувала на 10-му місці у світі за показником призонізації (тобто кількості ув'язнених на 100 тисяч населення) [Україна заняла 10 место, 2011]. Українські суди екстремально рідко, у зіставленні із судами інших європейських країн, ухвалюють рішення про невинуватість підсудних, а самі підсудні перебувають під вартою в українських СІЗО в побутових умовах, значно гірших за умови, в яких відбуваються покарання ті, чію вину визнано судом. Українські громадяни чи не найчастіше звертаються до Європейського суду із захисту прав людини, а порушником у цих справах є державні, передусім судові, органи². Свідченням процесів посилення державного монополізму в політичній сфері є негативна динаміка України в

¹ Доцільно говорити про ступінь етатизованості соціальних систем та відповідний діапазон конкретних виявів державного монополізму, адже конкретний зміст соціальних систем державного монополізму варіативний. Наприклад, для Радянського Союзу був характерний державний монополізм і за часів Й.Сталіна, і за часів Л.Брежнєва, разом із тим за змістом соціальних процесів ці періоди суттєво різнилися і різнився державний монополізм двох епох не лише, так би мовити, в кількісному сенсі.

² Україна посіла 3-тє місце серед країн Ради Європи за кількістю рішень Європейського суду із прав людини, винесених за зверненнями проти неї 2011 року (перше та друге місця належать Туреччині та Російській Федерації). За даними суду, найчастіше в Україні порушується право на чесний суд, на захист власності, на ефективний правовий захист, на розгляд справи в розумний термін, а також право на свободу і безпеку. Нага-

рейтингу демократичного розвитку, що його складає організація Freedom House. Вкотре (уже три роки поспіль) експерти впливової міжнародної організації Freedom House заявили про погіршення стану справ у сфері свободи слова та демократії, скерувавши “стріли критики” у бік української влади [Freedom House, 2012]. А ось за кількістю податків, сплачуваних у різних країнах світу, за підсумками 2011 року Україна зайняла перше у світі місце, притому що експерти постійно фіксують збільшення видатків держбюджету України на утримання державних органів [Світовий банк, 2012]. Подібним є результат України у ранжуванні країн за часом, який необхідно витратити підприємцям для спілкування з контрольними органами влади. Усі ці, здавалося б, не пов’язані між собою приклади насправді вказують на особливості функціонування політичних та адміністративних інституцій (англ. — institutional performance) і на напрям динаміки інституціональної системи.

Численними є вияви державного монополізму в несподіваних, здавалося б, сферах соціального: зокрема, у сфері освітньої й навіть моральної політики. Вкрай централізована, забюрократизована, державоцентрична система виявляється в царинах науки (наприклад, у тому, що стосується державної сертифікації наукових досягнень) та освіти (наприклад, у тому, що стосується процедури акредитації спеціальностей чи державного замовлення на підготовку фахівців). Показовим свідченням надзвичайно високого ступеня державного монополізму у сфері освіти в Україні є такий приклад: “За найскромнішими оцінками, для захисту кандидатської дисертації, — зазначають В.Єрмоленко та В.Верлока, — українському здобувачеві треба здійснити 74 кроки (деякі з них можуть зайняти цілий день, деякі — кілька днів чи навіть тижнів), серед яких тільки 10 складає написання самої дисертації” [Єрмоленко, 2009]. Водночас подібна процедура (зі здобуття наукового ступеня доктора) у Франції має суттєві відмінності, зокрема в тому, що її написання і захист відбуваються не в 74 (як в Україні), а у 28 кроків [Огаркова, 2010]. Таким чином, не ринок (економічних і наукових ідей), не попит працевластувачів на випускників певного навчального закладу і не повага академічної спільноти до наукових шкіл, базованих у конкретних освітніх інституціях, визначають функціонування системи вищої освіти в Україні. Державне планування, державний контроль, сертифікація та акредитація, стандарти вищої освіти та нормативні документи ДАКу — ось ключові поняття для розуміння логіки функціонування цієї системи, і тут мало місця залишається для таких понять, як “ринок” чи “академічна спільнота”.

У такій специфічній і в певному сенсі показовій сфері, як моральна політика, бачимо ініціативи, що цілком вкладаються у загальний тренд до посилення державного монополізму. Ідеться про роботу Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі, яка мала бути розформована відповідно до анонсованої адміністративної реформи ще

даю, у згаданий суд мають можливість звертатися громадяни, котрі вважають, що їхні права порушено діями державних органів, і не знайшли належного захисту на національному рівні.

2010 року, а натомість займається підготовкою законопроекту, в якому, зокрема, йдеться про посилення державного контролю за сферою Інтернету. Подібно до цього знаковою для сфери моральної політики є ініціатива про необхідність законодавчого схвалення “Морального кодексу громадянина України” чи встановлення кримінального покарання за “пропаганду гомосексуалізму”. Так само водночас стосуються моральної сфери й ілюструють тенденцію до посилення державного монополізму законодавчі ініціативи про оподаткування громадян, які по досягненні певного віку залишаються бездітними, та про заборону абортів.

Таким чином, після окремих кроків на шляху до дерегуляції економічної, освітньої, культурної сфери й партійно-ідеологічної плюралізації влади та становлення передумов підзвітності держави структурам громадянського суспільства відбуваються зворотні процеси чи принаймні консервуються риси, характерні для попереднього етапу. Звідки ж беруться ці інституціональні особливості? Які пояснювальні моделі, апеляції до яких соціальних структур можуть адекватно описати згадані явища в їхньому взаємозв'язку та викрити закономірності, приховані за строкатим калейдоскопом, здавалося б, нічим не пов'язаних подій?

Структурами, які прямо визначають зміст соціального капіталу етатизованого суспільства, є соціальні мережі клієнтського типу, для яких характерна ієрархічність, обмежена солідарність і партикуляризм¹. Соціальний капітал як одна із форм капіталу тяжіє до динамічності та конвертації в інші форми. Держава є головним капіталістом, за висловом П.Бурдье, який, зокрема, встановлює “курс обміну” різних капіталів і надає можливості для отримання ще однієї специфічної форми капіталу: адміністративної та

¹ М.Кан, використовуючи дещо відмінну від нашої термінологію, зазначає з цього приводу: “Там, де капіталістична система лише виникає і не має політичної стабільності та високого рівня легітимності нових інститутів, де держава є надто слабкою, щоби встановити порядок силою, і де громадянському суспільству не вдається надати ідеологічну підтримку капіталізму, що виникає, мережі патронажу... є ефективним, хоч і “дорогим”, механізмом підтримання політичної стабільності” [Khan, 1996]. Автор указує на слабкість держави як на передумову посилення мереж патронажу. Таке визначення лише на перший погляд є прямо протилежним щодо нашої тези про державний монополізм як чинник посилення рентоорієнтованих соціальних мереж. Річ у тому, що система державного монополізму, поза сумнівом, є соціально слабкою через свою надмірну централізованість, надмірну переобтяженість різноманітними формальними та неформальними бар'єрами, через низький рівень легітимності та корозії політичних інститутів, у яких формальна складова підважує формальну, “декоративну” складову. Крім усього іншого, система державного монополізму поляризує соціум і витворює конфліктогенну структуру, в якій між рантиє і неінтегрованими в рентоорієнтовані соціальні мережі масами населення накопичується негативізм, відчуження та недовіра і навіть такі відчуття, що їх можна назвати сучасним аналогом марксистської класової ненависті. Крім того, річ в інтересах фінансово-промислових та політичних груп, яким система державного монополізму дає змогу обмежити конкурентність як економічної, так і політичної діяльності й укорінити своє домінування. Таким чином, системи державного монополізму є сильними як репресивні, “обмежувальні” структури, але слабкими як структури вільного соціального розвитку і творчості.

політичної ренти¹. Тобто *державний монополізм у тій його формі, яка утвердилася в українському суспільстві, уможлиблює інструменталізацію широких контрольних та репресивних механізмів, надання селективних переваг окремим економічним та політичним суб'єктам, допуск чи, навпаки, недопуск їх на монополізований економічний та політичний ринок і, натомість, отримання переваг у формі тих чи інших ресурсів*. Суб'єктами, які інструменталізують механізми державного монополізму і відіграють центральну роль у розбудові рентоорієнтованих соціальних мереж, є рантє.

Патогенність описаної структури, цього інституціонального інкубуса [Макеєв, 2011], зростає в разі синхронізації ієрархічної системи рентоорієнтованих соціальних мереж з іншими соціальними поділами. Ідеться про практики непотизму (протекції для родичів при працевлаштуванні на роботу в державні органи чи на інші впливові посади) та клановості за регіональною ознакою. Так само небезпечним є накладання цієї структури на структури соціальної нерівності.

Емпірично центральні капіталогенерувальні структури можна досліджувати із застосуванням так званих генераторів імен, статусів чи позицій (інструментаріїв дослідження особистісних соціальних мереж) [Vandergaag, 2005]. Поширеним методом збирання первинної інформації щодо особистісних соціальних мереж є генератор позицій. Цей підхід пропонують Н.Лін та М.Думін [Lin, Dumin, 1986]. Цей метод вимірює доступ до професій членів особистісної соціальної мережі. Професії розглядають як підґрунтя для становища в системі престижу в ієрархічно зорганізованому суспільстві. Інакше кажучи, використання генератора позицій дає змогу вивчати мережеву нерівність, визначаючи, наприклад, рівень мережевого капіталу через такі показники, як індекс кількості доступних позицій, найвища доступна позиція і навіть кількість доступних позицій. У межах генератора позицій використовують вибірку структурних позицій, які є важливими в певному суспільстві (професії, сфери). Скориставшись генератором позицій, можна з'ясувати, яким є склад соціальної мережі найбільш та найменш соціально успішних респондентів.

Улітку 2011 року на базі кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету “Львівська політехніка” було проведено соціологічне дослідження “Соціальний простір міста”. За ймовірнісною багатощаблевою, репрезентативною за статтю і віком вибіркою було опитано 400 мешканців Львова. З перспективи, висвітленої вище, центральну гіпотезу дослідження сформульовано так: у структурі особистісних соціальних ме-

¹ Як зазначають автори публікації з промовистою назвою “Рушійні сили небажаних реформ: уроки українського перехідного періоду”: “Під рентою, на відміну від економічного прибутку, мається на увазі частина чистого доходу, отримана в результаті діяльності, яка не сприяє створенню ринкової вартості. Типовими джерелами ренти є ... перерозподіл засобами насильства (зокрема державного); обмеження вільної конкуренції чи монопольна змова ... пошук ренти (чи рентоорієнтована діяльність або поведінка) вважається шкідливим, оскільки відволікає ресурси і зусилля від пошуку економічного прибутку, а саме в перебігу останнього створюється економічна вартість” [Дубровський и др., 2010: с. 57].

реж найбільш соціально успішних респондентів значимо більшу (порівняно із менш соціально успішними респондентами) частку становитимуть соціальні зв'язки з людьми, чий статус (посада, рід професійної діяльності) дає змогу отримувати адміністративну ренту. В опитуванні було використано інноваційний інструментарій, який є дещо модифікованим генератором позицій — відомим, зокрема, в американській соціології, інструментарієм дослідження індивідуального соціального капіталу (див. приклад інструментарію в табл. 1).

Таблиця 1

**Приклад інструментарію дослідження
особистісних соціальних мереж**

<i>Чи є у колі ваших близьких друзів (людей, з якими ви спілкуєтесь не менш як один раз на тиждень)... ?</i>		
... майстри, прораби, бригадири	Ні	Так
... робітники ручної праці	Ні	Так
... учні, студенти, курсанти, аспіранти	Ні	Так
... депутати місцевих рад	Ні	Так
... працівники громадських організацій	Ні	Так
... працівники закладів охорони здоров'я	Ні	Так
... керівники / власники, заступники керівника, топ-менеджери підприємства / установи з кількістю працівників понад 100 осіб	Ні	Так

З використанням наведеного інструментарію було цілеспрямовано згруповано три сегменти у структурі особистісних соціальних мереж респондентів. По-перше, сегмент особистісних соціальних мереж, до якого входять соціальні зв'язки, що є ознакою включеності в потенційно рентоорієнтовані соціальні мережі. По-друге, сегмент, до якого входять соціальні зв'язки, що є ознакою включеності в мережі, пов'язані з підприємницькою діяльністю. По-третє, сегмент, до якого входять соціальні зв'язки, що є ознакою включеності у так би мовити неспецифічні¹ соціальні мережі (див. табл. 2).

Позитивний взаємозв'язок характеристик особистісної соціальної мережі та рівня індивідуального добробуту було доведено неодноразово на емпіричному матеріалі різних суспільств. Відповідно, можна очікувати, що й українське суспільство демонструватиме цю закономірність: мережева бідність (чи мережеве багатство) накладається на інші виміри соціальної нерівності й, очевидно, перебуває із ними у складному двосторонньому взаємозв'язку. Деталізуючи внутрішню структуру індивідуального соціального капіталу, доцільно вирізнити окремі сегменти особистісних соціальних мереж, які різною мірою пов'язані з позитивними соціальними на-

¹ Ці соціальні зв'язки є "неспецифічними" у контексті цієї розвідки, оскільки не визначаються прямо змістом соціальної системи державного монополізму.

слідками, тобто різною мірою дають змогу отримати доступ до цінних ресурсів. Через з'ясування характеру взаємозв'язку обсягу соціального капіталу в окремих сегментах із показниками індивідуального добробуту розглянемо, яким є внесок цих сегментів до сукупного соціального капіталу людини (див. табл. 3).

Таблиця 2

Згруповані сегменти особистісних соціальних мереж мешканців Львова (N = 400)

Сегменти особистісної соціальної мережі	Емпіричні показники, що характеризують ступінь насиченості окремого сегмента особистісної соціальної мережі	α Кронбаха ¹
Соціальні зв'язки, що є ознакою включеності у потенційно рентоорієнтовані соціальні мережі	Наявність (чи відсутність) у близькому оточенні індивіда працівників міліції, ДАІ; депутатів місцевих рад; працівників прокуратури; працівників податкової інспекції; працівників міських, обласних рад; службовців держапарату (посадові особи); професійних політиків, керівників і працівників органів державної або місцевої влади	0,682
Соціальні зв'язки, що є ознакою включеності в мережі, пов'язані із підприємницькою діяльністю	Наявність у особистісній соціальній мережі працівників банків, кредитних спілок; керівників/власників, заступників керівника, топ-менеджерів підприємства/установи з кількістю працівників понад 100 осіб; керівників/власників, заступників керівника, топ-менеджерів підприємства/установи з кількістю працівників менш як 100 осіб; дрібних бізнесменів, індивідуальних підприємців	0,554
Соціальні зв'язки, що є ознакою включеності у неспецифічні соціальні мережі	Наявність в особистісній соціальній мережі робітників ручної праці; учнів, студентів, курсантів, аспірантів; майстрів, прорабів, бригадирів тощо; службовців із числа допоміжного персоналу, секретарів, медсестер, дрібних службовців; висококваліфікованих спеціалістів гуманітарного профілю (у сфері науки, освіти, культури, економіки); висококваліфікованих спеціалістів технічного профілю (інженерних спеціальностей, спеціалістів з комп'ютерної техніки тощо)	0,638

1 Для інтегрованого показника, що характеризує ступінь насиченості окремого сегмента особистісної соціальної мережі.

Як бачимо, один із сегментів індивідуального соціального капіталу не корелює з показниками індивідуального добробуту. Очевидно, це пояснюється тим, що соціальні позиції, зв'язки з якими входять до “неспе-

цифічного” сегмента соціального капіталу, не гарантують доступу до цінних ресурсів, які можуть суттєво підвищити соціальний статус, сприяти кар’єрному зростанню тощо. А ось два інші сегменти дають змогу отримувати такі ресурси.

Таблиця 3

Матриця парних кореляцій показників індивідуального соціального капіталу й показників матеріального добробуту індивідів у разі виключення пропущених значень цілком (listwise) (N = 400)

Складові індивідуального соціального капіталу за сегментами особистісної соціальної мережі респондента	Соціальні зв'язки, що є ознакою включеності у потенційно ретроорієнтовані соціальні мережі	Соціальні зв'язки, що є ознакою включеності у мережі, пов'язані з підприємницькою діяльністю	Соціальні зв'язки, що є ознакою включеності у неспецифічні соціальні мережі	Як Ви оцінюєте матеріальне становище Вашої сім'ї	Вкажіть, будь ласка, Ваш особистий середньомісячний дохід (упродовж року)
Соціальні зв'язки, що є ознакою включеності у потенційно ретроорієнтовані соціальні мережі	1	0,386**	0,108*	0,205**	0,301**
Соціальні зв'язки, що є ознакою включеності у мережі, пов'язані з підприємницькою діяльністю	0,386**	1	0,326**	0,236**	0,203**
Соціальні зв'язки, що є ознакою включеності у неспецифічні соціальні мережі	0,108*	0,326**	1	0,009	-0,025
Як Ви оцінюєте матеріальне становище Вашої сім'ї?	0,205**	0,236**	0,009	1	0,422**
Вкажіть, будь ласка, Ваш особистий середньомісячний дохід (упродовж року)	0,301**	0,203**	-0,025	0,422**	1

* Різниця значима на рівні 0,05

** Різниця значима на рівні 0,01

З метою виявлення характеру взаємозв'язку між індивідуальним добробутом і включеністю до потенційно ретроорієнтованих мереж було цілеспрямовано виокремлено три кластери респондентів (див. табл. 4).

Розподіл середніх значень показників індивідуального соціального капіталу та прямих і опосередкованих показників матеріального добробуту за кластерами, утвореними відповідно до ступеня включеності в потенційно рентоорієнтовані соціальні мережі

№ кластера та значення належності до нього	Середні бали за відповідями на запитання:					
	“Вкажіть Ваш особистий середньомісячний дохід” ¹	“Як Ви оцінюєте матеріальне становище Вашої сім’ї?” ²	Як часто впродовж останнього року Ви здійснювали такі види діяльності?			
			“...використовували знайомства для розв’язання питань, пов’язаних із Вашою роботою?” ³	“...використовували знайомства для розв’язання особистих питань?” ⁴	“...відвідували фірмові салони, магазини відомих брендів” ⁵	“...відвідували спортивні клуби, басейни” ⁶
Кластер 1: Низький рівень включеності у потенційно рентоорієнтовані мережі (n = 211)	1,93**	–	3,91**	3,78*	4,16**	4,22**
Кластер 2: Середній рівень включеності у потенційно рентоорієнтовані мережі (n = 113)	2,34**	2,19	3,6**	3,53*	3,65**	3,63**
Кластер 3: Високий рівень включеності у потенційно рентоорієнтовані мережі (n = 41)	2,68**	2,45	3,2**	3,18*	3,57**	3,82**

* Різниця значима на рівні 0,01

** Різниця значима на рівні 0,05

1 Респондентові пропонували чотирибальну шкалу, де “1” означає “менш як 1000 грн”, а “4” – “більш як 4000 грн”.

2 Респондентові пропонували трибальну шкалу, де “1” означає “Грошей вистачає лише на найнеобхідніші продукти і речі”, а “3” – “Можемо дозволити собі придбати майже все, що забажаємо”.

3 Респондентові пропонували п’ятибальну шкалу, де “0” означає “Важко відповісти”, “1” – “Щодня”, а “5” – “Ніколи”.

4 Респондентові пропонували п’ятибальну шкалу, де “0” означає “Важко відповісти”, “1” – “Щодня”, а “5” – “Ніколи”.

5 Респондентові пропонували п’ятибальну шкалу, де “1” означає “Щодня”, “2” – “1–3 рази на тиждень”, “3” – “1–3 рази на місяць”, “4” – “1–3 рази на рік”, “5” – “Ніколи”.

6 Респондентові пропонували п’ятибальну шкалу, де “1” означає “Щодня”, “2” – “1–3 рази на тиждень”, “3” – “1–3 рази на місяць”, “4” – “1–3 рази на рік”, “5” – “Ніколи”.

Отримані результати дають підстави для таких висновків. По-перше, як свідчать результати численних компаративних досліджень, у сучасній Україні утвердився спосіб соціально-політичної організації, який є одним із виявів державного монополізму. Система державного монополізму спирається на широкий спектр адміністративних і політичних механізмів, які подібно до павутини створюють коридори можливостей і бар'єри (як для економічної, так і для політичної діяльності).

По-друге, дослідження соціального капіталу українського (та інших високоетатизованих суспільств) слід здійснювати не лише в межах ліберально-демократичної інтерпретації, а й із залученням напрацювань авторів, які більшою мірою акцентують роль державних структур як генератора соціального капіталу. Слід враховувати й те, що український варіант державного монополізму є далеким від етатистського Гегелевого ідеалу держави як “ходи Бога у світі” (втілення ідеї порядку та системності), а є натомість інструментом домінування впливових фінансово-політичних груп через підтримку неконкурентного і репресивного економічного та політичного середовища.

По-третє, з мережевої перспективи у високоетатизованих суспільствах соціальними мережами, які генерують соціальний капітал, забезпечують взаємозв'язок держави та соціуму, легітимують політичні інститути та забезпечують відносну ефективність управлінської діяльності, є рентоорієнтовані соціальні мережі. Ключовими позиціями, які гарантують доступ до цінних ресурсів у таких суспільствах, є позиції у структурах державного апарату (особливо ті, що пов'язані з можливістю застосування регулятивних та репресивних механізмів). Ці позиції посідають рантьє — суб'єкти, які інструменталізують механізми державного монополізму. Рантьє вищого рівня — арбітри — координують діяльність мережі мереж (зрозуміло, останні більшою мірою мають стосунок до ведення політичної діяльності, зокрема публічної). Ієрархічно інтегровані групи рантьє тяжіють до синхронізації з іншими “ресурсомісткими” соціальними утвореннями, аж до впливових фінансово-політичних груп: у такий спосіб досягається відносна єдність “правлячої еліти” і, певною мірою, ширший соціальний консенсус. Під цим кутом зору рентоорієнтовані соціальні мережі — одна з підвалин специфічної легітимності та стабільності політичних режимів у системі державного монополізму.

По-четверте, емпірично центральні капіталогенерувальні структури можна досліджувати із застосуванням генераторів імен, статусів чи позицій (інструментаріїв дослідження особистісних соціальних мереж). Завдяки цим інструментам у науковця з'являється можливість досліджувати як міру включеності респондентів до потенційно рентоорієнтованих мереж, так і виявляти гіпотетичні кореляції з показниками індивідуального добробуту мережево-бідних і мережево-багатих респондентів (див. табл. 4). Разом із тим, оскільки йдеться про дослідження ієрархічних структур і для нас інтерес представляють саме ті, хто посідає в таких структурах центральні позиції (рантьє та арбітри), то можливості масового соціологічного опитування є обмеженими. Малоімовірно є те, що у вибіркочну сукупність типового соціологічного опитування (репрезентативного за окремими соціально-де-

мографічними характеристиками) потраплять насправді впливові рання та центральні учасники/координатори рентоорієнтованих соціальних мереж (арбітри). Доступ до таких респондентів є ускладненим, а тому дослідникові доцільно було б удатися до інших (окрім масового опитування) методів збирання інформації, в тому числі якісних соціологічних методів.

По-п'яте, значний ступінь етатизованості українського суспільства ускладнює виникнення капіталогенерувальних структур, автономних від держави. Наявні структури не лише витворюють специфічний тип соціального капіталу (що має як дисфункційні, так і функціональні наслідки для системи), а й запобігають ефективному функціонуванню альтернативних структур¹. Структури третього сектору, неієрархічні й добровільні об'єднання, фактично всі форми спонтанної соціальної кооперації в певний момент зустрічаються із структурами, згенерованими системою державного монополізму. Останні мають суттєві переваги над першими і завдяки контрольним, регулятивним, репресивним механізмам державного монополізму, і через більшу дієвість, ефективність у забезпеченні членів соціальних мереж корисними ресурсами². Тому традицію, започатковану Р. Патнемом, а саме акцент на діяльності організацій третього сектору в дослідженні соціального капіталу, в українському контексті слід переглянути, адже громадські організації в українському та в більшості інших пострадянських соціумів зазнають маргіналізації, витіснення у "гетто" академічного чи навколополітичного середовища³. Водночас затаврувати критикою недолугий третій сектор у пострадянських країнах було б неправильно і шкідливо — в такий спосіб критик стає на бік апологетів сильних капіталогенерувальних структур, які й унеможливають повноцінне функціонування третього сектору.

Поряд із цим уваги вимагають найпотужніші капіталогенерувальні структури — ієрархічні рентоорієнтовані мережі патронажу, системотвір-

¹ Розглядаючи соціальну проблематику, дослідник не повинен ігнорувати політичну реальність і навіть ширше — те, що в англійській літературі означають як *institutional and policy framework*. Недавні суттєві рестриктивні законодавчі інновації в сусідніх пострадянських країнах (Російській Федерації та Білорусі) значно ускладнили функціонування третього сектору (особливо його частини, інституціонально та фінансово зорієнтованої на Захід).

² Знову-таки, увага до політичного виміру відкриває нові можливості у прогнозуванні динаміки соціальних процесів. Так, згідно з рішенням Конституційного суду України від 13.03.2012 р. державним службовцям та народним депутатам дозволено володіти корпоративними правами, тобто займатися бізнесом. Відтак ситуація, коли, наприклад, державний службовець високого рангу із митної служби України водночас є власником підприємства, що займається зовнішньоекономічною діяльністю, стала реальністю, яку вже нема потреби навіть завуальовувати. У такий спосіб через законодавчі інновації фіксується система державного монополізму та закритий ринок, а відтак — відтворюється система рентоорієнтованих соціальних мереж.

³ Теорія соціального капіталу, у формулюванні Р. Патнема, є не цілком релевантною щодо української дійсності. Водночас як такий собі соціально-політичний імператив чи маніфест (яким є, наприклад, марксистська теорія) вона є корисним орієнтиром, що дає можливості вияснити патогенні структури українського соціуму.

ними позиціями в яких є посади в органах державної влади, наділені адміністративними, контрольними, регуляторними і репресивними повноваженнями. Ці структури, своєю чергою, утворюють мережу мереж, яка теж має централізований ієрархічний характер, а вузлові позиції в ній дістаються арбітрам — впливовим політичним суб'єктам, які делегують суб'єктам нижчого рівня можливість отримувати адміністративну ренту в обмін на лояльність та на відносно ефективне виконання формальних функцій, передбачених посадою в системі органів державної влади. У багатьох випадках крім лояльності та виконання формальних посадових обов'язків арбітр отримує частину зібраної суб'єктом ренти.

Уваги вимагають і “утворення життєвого світу” — неформальні мережі родичів, друзів, знайомих та сусідів, які, хоч і є слабкою капіталогенерувальною структурою порівняно з рентоорієнтованими соціальними мережами, поза сумнівом, значно ефективніше генерують соціальний капітал, аніж третій сектор.

Р.Інглехарт вважає “колективні протиелітарні дії” важливою формою соціального капіталу. Якщо стати на позицію цього автора, то й колективну, скоординовану, значно систематичнішу та впорядкованішу *про*елітарну дію слід визнати формою соціального капіталу (хоча стратегії, тактики й конкретні дії владної еліти можуть бути хибними та шкідливими стосовно добробуту соціуму в цілому). Капіталогенерувальні структури, що відтворюють цю форму капіталу, включають арбітрів — суб'єктів, які володіють адміністративними та політичними повноваженнями й зорганізують діяльність рантьє, самих отримувачів ренти (рантьє), суб'єктів, які володіють економічним ресурсом (і є платниками ренти). Особливе значення має і такий суб'єкт капіталогенерувальної структури, як її “пропагандисти” — ті, хто володіє символічним та культурним капіталом і має, відповідно, здатність легітимізувати та “облагороджувати” описану структуру в публічному дискурсі.

Джерела

Бова А. Соціальний капітал українського суспільства / А. Бова // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. — Харків : Вид. центр. Харків. нац. ун-ту, 2003. — С. 69–72.

Б'ючі на сполох — раунд 2: на захист демократії в Україні [Електронний ресурс] : продовження звіту Freedom House. — 2012. — Липень. — Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/Ukraine%202012%20Ukrainian%20final.pdf>.

Граммши А. Тюремные тетради : в 3 ч. / Граммши А. — М. : Политиздат, 1991. — Ч. 1. — 559 с.

Дубровський В. Движущие силы нежелательных реформ: уроки украинского переходного периода / [В. Дубровський, Я. Ширмер, У. Грейвс-третий, Е. Головаха, А. Гарань, Р. Павленко] // *Социология: теория, методы, маркетинг*. — 2010. — № 1. — С. 56–72.

Єрмоленко В. Аналітика: Захист дисертації в Україні: максимум формальностей, мінімум змісту [Електронний ресурс] / В. Єрмоленко, В. Верлока. — 2009. — 29 груд. — Режим доступу : <http://www.eu-edu.org/news/info/397>.

Кремь В.Г. Соціально-політична ситуація в Україні: поступ п'яти років / [В.Г. Кремь, Д.М. Безлюда, В.Д. Бондаренко та ін.]. — К. : Нац. ін-т стратег. досліджень, 1996. — Вип. 2. — 114 с.

Левинсон А. Гражданин, где у вас тут гражданское общество? [Электронный ресурс] / А. Левинсон // Неприкосновенный запас. — 2004. — № 2 (34). — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2004/34/lev7.html>.

Макеєв С. Інституційні інкубуси та еволюція суспільств / С. Макеєв // Вісник Львівського національного університету ім. Івана Франка. — 2011. — Вип. 5. — С. 3–10. — (Серія : Соціологічна).

Михайловська О.Г. “Соціальний капітал” як ресурс інститутів громадянського суспільства [Електронний ресурс] / О.Г. Михайловська // Гілея : наук. вісн. — 2010. — Вип. 40. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_40/Gileya40/P3_doc.pdf.

Огаркова Т. Аналітика: захист дисертації у Франції — погляд з України [Електронний ресурс] / Т. Огаркова. — 2010. — 25 січ. — Режим доступу : <http://www.eu-edu.org/news/info/412>.

Патнам Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Патнам, Р. Нанетті. — К. : Основи, 2001. — 300 с.

Резнік О. Членство у громадських організаціях як кооперативна практика / О. Резнік // Український соціум. — 2009. — № 2 (29). — С. 22–33.

Степаненко В. Соціальний капітал у соціологічній перспективі: теоретико-методологічні аспекти дослідження / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 2. — С. 24–42.

Україна опустилася на 164-те місце в рейтингу економічних свобод [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/archive/news/20110112/630/630.html?id=2273759>.

Україна перша у світі за кількістю податків // Світовий банк. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zik.ua/ua/news/2012/03/05/337555>.

Україна заняла 10 место в мире по количеству заключенных [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ru.tsn.ua/ukrayina/ukraina-zanyala-10-mesto-v-mire-po-kolichestvu-zaklyuchennyh.html>.

Шаповал В. Феномен конституції у контексті вітчизняної політико-правової “міфології” / В. Шаповал // Дзеркало тижня. — 2008. — № 29, 9 серп.

Aberg M. Social Capital and Democratisation: roots of trust in post-communist Poland and Ukraine / M.Aberg, M.Sandberg. — Ashgate: Aldershot, 2003. — P. 348.

Bourdieu P. Acts of resistance: against the new myths of our time / P. Bourdieu. — Cambridge : Polity Press, 1998.

Doner R.F. Rents, Collective Action and Economic Development in Thailand / R.F. Doner, A. Ramsay // M.H. Khan, K.S. Jomo (eds.). Rents and Rent-Seeking. — S.I., 1997. — P. 340.

Dowley K.M. Social Capital, Ethnicity and Support for Democracy in the Post-Communist States / K.M. Dowley, B.D. Silver // Europe-Asia studies. — 2002. — Vol. 54 (4). — P. 505–527.

Dunfee T.W. Is Guanxi Ethical? A Normative Analysis of Doing Business in China / T.W. Dunfee, D.E. Warren // Journal of Business Ethics. — 2001. — Vol. 32 (3). — P. 191–204.

Fan Y. Questioning Guanxi: Definition, Classification and Implications / Y. Fan // International Business Review. — 2002. — Vol. 11 (5). — P. 543–561.

Gambetta D. Mafia: The Price of Distrust / D. Gambetta // Trust: Making and Breaking Cooperative Relations. — S.I.: University of Oxford, 2000. — P. 158–175.

Gold T. Social Connections in China. Institutions, Culture and the Changing Nature of Guanxi / T.Gold, G.Doug , D.Wank. — Cambridge (MA) : Cambridge University Press, 2002. — P. 276.

Jomo K.S. Rent-seeking and the Creation of Efficient Rights: The Malaysian Dilemma / K.S. Jomo, E.T. Gomez // M.H. Khan, K.S. Jomo (eds.). Rents and Rent-Seeking. — S.l., 1997. — P. 340.

Khan M.H. A Typology of Corrupt Transactions In Developing Countries / M.H. Khan // IDS Bulletin: Liberalization and the New Corruption. — 1996. — Vol. 27 (2). — P. 12–21.

Lampe K. Criminally exploitable ties: a network approach to organized crime / K. Lampe // Transnational Organized Crime: Myth Power and Profit. — S.l. : Carolina Academic Press, 2003. — P. 9–22.

Lampe K. Human Capital and Social Capital in Criminal Networks / K. Lampe // Trends in Organized Crime. — 2009. — № 12 (2). — P. 93–100.

Lin N. Access to occupations through social ties / N. Lin, M. Dumin // Social Networks. — 1986. — № 8. — P. 365–385.

Morselli C. Career opportunities and network-based privileges in the Cosa Nostra / C. Morselli // Crime, Law and Social Change. — 2003. — № 39 (4). — P. 383–418.

Portes A. The downside of social capital / A. Portes, P. Landolt // The American Prospect. — 1996. — 26 (May-June). — P. 18–23.

Ravenhill J. Rents, Corruption and Development: Yes, No and Maybe / J. Ravenhill // M.H. Khan, K.S. Jomo (eds.) Rents and Rent-Seeking. — S.l., 1997. — P. 340.

Vandergaag M. The Resource Generator: social capital quantification with concrete items / M. Vandergaag, T. Snijders // Social Networks. — 2005. — Vol. 27, Issue 1. — P. 1–29.